

Istorija SARTID-a od 1918. do 1929. godine

Rad opisuje početak rada prve srpske železare dvadesetog veka SARTID-a u Smederevu, način njenog funkcionisanja, sastav članova Upravnog odbora od 1918. do 1929. godine, kao i izgradnju metalopreradaivačkih pogona. Obuhvaćen je period od završetka Prvog svetskog rata do izbijanja velike ekonomske krize 1929. godine i prikazan je ne samo rad železare, već i razvoj crne metalurgije, jer je priča o SARTID-u u isto vreme i priča o srpskoj industriji čelika i priča kako se od plugova i motika stiglo do moderne industrije. Rad se u najvećoj meri zasniva na neobjavljenoj građi koja se nalazi u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Muzeja u Smederevu, kao i u istorijskom arhivu u Smederevu.

Metodološki okvir istraživanja

Za analizu rada „Poslovanje i izgradnja metalopreradaivačkih pogona SARTID-a 1918-1928. godine“ korišćeni su izvori Arhiva Jugoslavije, Arhiva Muzeja u Smederevu i istorijskog arhiva Smederevo, odnosno fondovi vezani za SARTID. Ovi fondovi čuvaju građu o SARTID-u od njegovog osnivanja do kraja Drugog svetskog rata, kao što su: izveštaji Upravnog i Nadzornog odbora, zapisnici za zborova akcionara, računi, tehničko tehnološka dokumentacija itd. Takođe su korišćeni i članci iz štampe, tačnije Glas Podunavlja i Metkosa. Metodom analize istorijskih izvora pokušala sam da prikazem rad prve srpske železare SARTID u Smederevu, način njenog funkcionisanja, sastav članova Upravnog odbora od 1918. do 1929. godine, kao i izgradnju metalopreradaivačkih pogona.

Uvod

U jeziku našeg naroda čelik i gvožđe postoje, pre svega, kao jedinice mere za neke ljudske, fizičke i moralne vrednosti. Jak kao gvožđe, tvrdi od čelika, gvozdena volja... i slično. Ipak, metalurgija gvožđa i čelika u Srbiji ima kontinuitet i dugu istoriju i tradiciju. Crna metalurgija proizvodi sirovo gvožđe i čelik, koji su osnovni materijali u mašinskoj, saobraćajnoj, građevinskoj i metalopreradaivačkoj industriji. Razvoj rudarstva u Srbiji, kao privredne grane tokom XIX veka tekao je uporedo sa razvojem čitave privrede. Sistemski stručni razvoj rudarstva u Srbiji otpočeo je sredinom XIX veka, kada je država pokušala da Majdanpek izgradi kao bazu za industriju gvožđa. U tom periodu su u Majdanpeku bile izgrađene dve niske i jedna visoka peć za topljenje gvožđa. Dobijeno gvožđe usled visokog procenta sumpora i bakra u rudi, bilo je krto i zbog toga nepogodno za dalju preradu u čelik (Monografija železare Smederevo 1985). Godine 1879. u Smederevu je otpočela sa radom prva radionica s livnicom i kovačnicom vlasnika Petra Nešića-Mlađeg, u kojoj je bilo zaposleno 18 radnika. Ova radionica, preteče savremene metaloprodukcije u Smederevu, bila je poznata po izradi plugova „sakovaca“, prvoj metalnoj poljoprivrednoj alatki proizvedenoj u Srbiji (Monografija železare Smederevo 1985).

Na početku XX veka Srbija je bila nerazvijena, poljoprivredna zemlja bez industrije. Svi pokušaj da se zemlja razvije sopstvenim snagama bili su neuspešni usled nedostatka tehnologije i domaćeg kapitala. Bilo je jasno da je razvoj teške industrije neostvariv bez strane tehnologije i kapitala. Zato je kompanija STEG iz Austrije dobila koncesiono pravo da istražuje gvozdeno rude u Istočnoj Srbiji uz obavezu da osnuje akcionarsko društvo na teritoriji Srbije i da

---

Anica Milojković (1992), Smederevo, 17. oktobra 14/36, učenica 4. razreda Gimnazije u Smederevu

izgradi neophodna metalurška postrojenja za preradu gvozdene rude (AJ, MTI, 65). Srpski industrijalci na čelu sa đorđem Vajfetom prepoznali su značaj industrijalizacije i uzeli aktivno učešće u tome. Overom SARTID-a i upisom u registar prvostepenog trgovinskog suda u Beogradu 1. juna 1914. godine, Ministarstvo narodne privrede i zvanično je potvrdilo postojanje novonastalog akcionarskog društva SARTID, koje je od tog trenutka raspolagalo ne samo potrebnim kapitalom, već i svim potrebnim zakonskim aktima. Posle zvaničnog odobrenja za rad, SARTID je mogao da otpočne svoju delatnost (IAS, Sartid, 65). Prvi poslovi SARTID-a bili su rudarsko-geološka istraživanja terena u Istočnoj Srbiji (Rudna glava i Majdanpek) (IAS, Sartid, 65). Nakon što je STEG sa domenima u Beču i Budimpešti, kao najveći strani akcionar (IAS, Sartid, 65), 13. jula 1913. godine preneo povlastice o zakupu rudišta u Srbiji na novo društvo SARTID, otada je SARTID vodio i poslove u Majdanpeku uz pomoć mađarskog i belgijskog kapitala. U to vreme SARTID je raspolagao sa uplaćenim kapitalom od 4 289 600 dinara. Tada su i otpočeli prvi istraživački radovi na takozvanim terenima A: Rudna glava, Tande, Luke, Crnjak, i na takozvanim terenima B: Bučja, Tople, Klokočevci, kao i na terenima u Majdanpeku (IAS, Sartid, 65). Međutim, nema dovoljno podataka, koji bi jasno pokazali koliko je rude izvađeno do početka Prvog svetskog rata. Po svoj prilici to su bili samo istraživački radovi SARTID-a i oni su dosta koristili strancima, posle okupiranja ovih teritorija, da nastave radove na eksploataciji rude. Zbog toga je Austrijancima bilo omogućeno da tako brzo organizuju vojnu upravu u rudarstvu i eksploataciji rudnika u Srbiji, već 1915. godine. No svi ti istraživački radovi SARTID-a po Srbiji, imali su u krajnjoj liniji pozitivne dimenzije, jer su potvrdili da Srbija ima rudne sirovine za buduću izgradnju nacionalne industrije čelika, koja se već tada zamišljala negde na Dunavu. Na toj osnovi SARTID će kasnije svoju ekskrativnu proizvodnju gvožđa izgraditi u Istočnoj Srbiji, u Majdanpeku, a finalne kapacitete u Smederevu.

SARTID u prvim godinama posle Prvog svetskog rata

Posle Prvog svetskog rata, Skupština akcionara SARTID-a prvi put je održana 28. marta 1921. godine. Kako je zbog rata industrijski rad SARTID-a bio nemoguć, Upravni odbor se založio da se već

započeti rudarski istraživački radovi obnove i da se program rada društva preustroji i saobrazi prema promenjenim prilikama i potrebama u zemlji (IAS, Sartid, 65). Istraživački radovi na zakupljenom rudarskom terenu Rudna glava nisu davali do tog vremena povoljne rezultate. Ipak, na ovom skupštini potvrđena je namera društva da nastavi istraživačke radove čim opšte prilike kao i pitanje radničkih zarada to dozvolile. S obzirom na rok važnosti zakupnog ugovora, dogovoreno je da se SARTID obrati državnoj vlasti za odobrenje da se produži postojeća obaveza. Radi naknade štete pretrpljene u ratu na imovinu i u Rudnoj glavi, akcionari su blagovremeno preduzeli sve potrebne korake da je nadoknade – podneli su prijavu vlastima prema uredbi o „ratnoj ošteti“ (IAS, Sartid, 65). Odnosi sa belgijskim društvom Bakarnih majdanpečkih rudnika sa sedištem u Briselu nisu bili raščišćeni. Na osnovu sporazuma, sa Privilegovanim Austro-ugarskim društvom državnih železnica bio je ugovoren odnos o kupovini ruda, koji je bio zaključen 7. marta 1912. godine između ovog društva i imenovanog belgijskog društva. Pošto majdanpečko društvo nije pristalo da odobri prenos ugovora na SARTID, to je punomoćje uvedeno jednostrano, na isti način, na koji je SARTID upisan u rudarske knjige (IAS, Sartid, 65). Na isti način STEG je ustupio SARTID-u i jedan finansijski ugovor koji je sa majdanpečim društvom zaključio 21. aprila 1914. godine, sa ciljem da novoj strani koja stupa u ugovor obezbedi finansijsko učešće i omogućiti da ona u upravi društva dobije svoje predstavnike. Ni to ustupljenje nije bilo priznato od strane belgijskog društva. To nepriznavanje, a naročito još i okolnost što belgijsko majdanpečko društvo, prilikom povećanja svog kapitala 1920. godine nije uzelo u obzir SARTID-ovo ugovoreno pravo otkupa novih akcija, jasno je pokazalo da belgijsko društvo pomenute ugovore smatra nevažećim. Zato se SARTID morao postarati za odbranu svojih ugroženih prava. Koraci koji su tom prilikom preduzeti, naišli su na puno razumevanje državnih vlasti s gledišta privrednih interesa (IAS, Sartid, 65). SARTID je pre Prvog svetskog rata sa STEG-om zaključio i sporazum po kojem je STEG-u ustupio 1983 akcije majdanpečkog društva, ali uslovno, da ih vrati do kraja 1918. godine. Cilj i smisao tog sporazuma bio je da ustupanjem akcija STEG-u preko njega obezbedi uticaj koji posednik akcija može vršiti na društvene poslove, sve dok belgijsko majdanpečko društvo ne

bude priznalo SARTID kao punopravnu ugovornu stranu, o čemu se još pregovaralo. Odmah posle završetka rata SARTID je položio prava na povraćaj akcija, pre ugovorenog roka, koje su u tom vremenu bile deponovane u Briselu, kako ne bi bile sekvestrirane (IAS, Sartid, 65). Velike potrebe za objektima od čelične konstrukcije, opravkama i izgradnjom vagona i brodova koja je postojala u zemlji dovela je do toga da je društvo osnovalo fabriku i radionicu za takve poslove. Tu fabriku je SARTID odlučio da napravi u Smederevu i radi toga je osigurao saradnju rumunskog društva „Rešičke fabrike i domena“ u Rešici, koja je svojim velikim iskustvom znatno pomogla SARTID u početnim radovima (IAS, Sartid, 65). Ta fabrika, kao i radovi na njoj, bili su povezani sa preustrojtstvom i razvojem ostalih poslova društva i izazvali su potrebu povećanja sopstvenog kapitala. Zbog toga je akcijski kapital SARTID-a od 4 000 000 dinara na ovoj skupštini potpuno uplaćen i predloženo je da se on poveća na 7 500 000 dinara izdavanjem 3 500 novih akcija, svaka od po 1 000 dinara nominalne vrednosti. Izvršenje i utvrđivanje modaliteta za tu transakciju bilo je povereno Upravnom odboru. Radi tog povećanja kapitala uprava se uglavnom obratila domaćem kapitalu i zbog toga je vodila iscrpne pregovore sa najvećim novčanim zavodima u zemlji (IAS, Sartid, 65).

Izgradnja SARTID-ove fabrike mašina i čeličnih konstrukcija u Smederevu

Po završetku Prvog svetskog rata SARTID nije odmah započeo radove, jer su Austrijanci pre povlačenja onesposobili veliki broj rudnika. Nezaposlenost, glad, bolest, nezbrinute porodice postradalih radnika u ratu još više su otežali stanje u SARTID-u i celoj Srbiji. Zbog toga se akcionari i uprava SARTID-a nisu usuđivali da otpočnu sa radom, već su čekali pogodnije vreme. Na prvoj skupštini akcionara posle rata, koja je održana 28. marta 1921. godine, bilo je evidentno da je prve dve godine posle završetka rata SARTID sve svoje aktivnosti održavao na najnižem nivou. Osim toga, akcionari su bili u dilemi: da li da nastave sa započetim rudarskim radovima ili da se prilagode novonastaloj situaciji i da učestvuju u obnovi porušene i opustošene Srbije – naročito obnovi železničkog saobraćaja. Društvena uprava se ipak aktivirala i opredelila se za drugu

varijantu, čime je skrenula sa prvobitno utvrđenog cilja – ustanovljavanja nacionalne industrije gvožđa i čelika (Stojković 1998). Uprava SARTID-a je tražila pogodnu lokaciju za podizanje buduće fabrike, oslanjajući se na Ugovor o zakupu rudnika u okrugu Krajinjskom, između srpske vlade i STEG-a, gde je bila zacrtana lokacija za podizanje buduće srpske industrije čelika. Strani kapital se tada obavezao da „na zakupnom terenu ili gde na Dunavu podigne potrebne uređaje za magnetno probiranje i aglomerisanje gvozdenih ruda, za ekstrakciju bakra na mokrom putu i proizvodnju sumporne kiseline“, „da pokloni najozbiljniju pažnju pitanju o izradi koksa u Srbiji“ (MS, 23). Zbog potrebe opremanja prvih fabričkih hala kako bi sa proizvodnjom otpočeo iste godine, bilo je neophodno nabaviti veliki broj raznovrsnih alata i mašina. Usled toga se, SARTID koji je počinjao svoj industrijski razvoj, suočio sa mnogim teškoćama, pre svega finansijske prirode, i zato je često pokušavao da neophodne alate i mašine konstruiše i napravi u krugu svojih radionica. Jedna od najranijih sopstvenih supstitucija i konstrukcija alata i mašina, bila je konstruktivno rešenje ležišta mašine za krivljenje gvožđa (AJ, MTI, 65), a jula 1922. godine bilo je dato rešenje da se napravi i sama mašina za krivljenje gvožđa (AJ, MTI, 65). Sudeći po pronađenim crtežima, najranije je bio urađen nazubljeni točak mašine za krivljenje gvožđa (AJ, MTI, 65). Za potrebe opremanja SARTID-a alatima i mašinama koje nije kupovao od proizvođača, izradivala je fabrika čeličnih konstrukcija. Tu je konstruisana i vaga za vagone, marta 1923. godine (AJ, MTI, 65), koja je napravljena za potreba vagonogradnje SARTID-a. Razvoj poslova u fabrici čeličnih konstrukcija, kako u vagonogradnji, tako i u brodogradilištu, koje je počelo sa radom 1924. godine, stvorio je uslove za efikasniji, bolji i lakši rad u pogonima, u kome je stizalo sve više porudžbina sa razvojem livnica. U proleće 1923. godine SARTID je proširio primitivnu livnicu, tako što je ugradio novo postrojenje – kupolnu peć (AJ, MTI, 65). Takođe, u proleće 1923. godine, proizvedena je znatna količina različitog ručnog alata i mašina koji su bili potrebni i imali primenu u sve razvijenijim poslovima radionice SARTID-a. Fabrika čeličnih konstrukcija, vagonogradnja, brodogradnja, kao i ostale radionice često su koristile mašine za bušenje (Bohren) (AJ, MTI, 65). Masovna izrada alata i mašina počela je 1923. godine. Počev od 1923. godine počela je i masovna proizvodnja rezervnih delova za sve mašine u pro-

izvodnim pogonima SARTID-a. Skoro sve te alate i mašine – od konstrukcije do izrade – uradili su stručnjaci i majstori SARTID-a, što izaziva poštovanje prema njihovoj uspešnosti. Kao primer toga navešću i mašinu za specijalne poslove – slobodno-stojeću visokokardijalnu bušilicu (AJ, MTI, 65).

Poslovanje SARTID-a 1918-1928. godine

Zbog rata, industrijski rad SARTID-a bio je potpuno onemogućen. Zato su, međutim, posle rata obnovljeni već započete radove i organizacija i program rada preustrojili su se prema promenjenim prilikama i potrebama u zemlji. Istraživački radovi na zakupljenom rudarskom terenu Rudna glava nisu do tada davali povoljne rezultate. Ipak, namera SARTID-a bila je da produži te istraživačke radove čim mu to prilika u zemlji dozvole. Zbog toga se SARTID obratio državnoj vlasti za odobrenje da može da odloži radove po postojećoj obavezi da bi s takvim odobrenjem održao važnost zakupnog ugovora (MS, 23). Godine 1921, radovi na izgradnji fabrike u Smederevu tekli su po utvrđenom programu i u toku godine napredovali su već toliko da su radionice mogle primiti i izvršavati poslove. Pre svega, primani su poslovi na opravkama železničkih vagona, kao vrlo važnoj potrebi za zemaljski saobraćaj, i o tome je SARTID sa Državnom železničkom upravom zaključio ugovor na više godina. I ostali poslovi konstrukcije radionice bili su pretežno iskorišćeni za potrebe železničke uprave. Znatne građevinske investicije, a naročito podizanje brodogradilišta u Smederevu, kao i sve veća potreba za obrtnim kapitalom, izazvali su potrebu za daljim povećanjem društvenog kapitala. SARTID-u je pošlo za rukom da sa firmom Vickers Limited iz Londona postigne sporazum koji mu obezbeđuje dragocenu finansijsku i industrijsku saradnju te moćne grupe. Tako se kapital SARTID-a povećao izdavanjem 7500 novih akcija po 1000 dinara od 7,5 miliona na 15 miliona dinara (MS, 23). Naredne 1922. godine u Smederevu su proširene vagonске i mostovske radionice prema ranije utvrđenim planovima i sagrađeno je brodogradilište. Radionice, kako vagonске tako i mostovske, bile su tokom cele godine u punom radu i postignuti radovi odgovarali su u svemu predviđenom kapacitetu. Brodogradilište je bilo spremno za rad, pa se SARTID nadao da će nastupajuće godine i u tom poslu postići odgovarajući uspeh. Radi daljih investicionih radova, gra-

đenje radničkih stanova, kao i radi obezbeđenja nastale potrebe za obrtnim kapitalom, usled proširenja poslova SARTID je bio prinuđen na ponovno povećanje društvenog kapitala. Akcionarski kapital povećan je od 15 miliona na 30 miliona dinara (MS, 23). O izgradnji radničkih stanova, govori sledeći članak iz smederevskih novina: „Uprava fabrike „Sartid“ sagrađiće u toku iduće godine izvestan broj stanova za svoje radnike na Florićevom imanju preko od same zgrade. Cigle i drugi materijal je već spremljen i dovezen na lice mesta. Fabrika će ovde u toku vremena podići jedno lepo uređeno radničko naselje.“ (Glas Podunavlja 1922) Radovi u rudarstvu SARTID-a još nisu mogli da počnu, jer sa Društvom majdanpečkih bakarnih rudnika nije postignut sporazum, i jedan deo akcija tog društva, koje su pripadale SARTID-u, nalazili su se pod sekvestrom, zbog čega je vođen spor sa Belgijancima za oslobođenje tih akcija. Odeljenje za opravku vagona SARTID-ove fabrike u Smederevu bilo je tokom cele 1923. godine potpuno iskorišćeno. Sa druge strane, radionica za čelične konstrukcije, naročito u prvoj polovini poslovne godine, bila je, zbog konkurencije isporuke na ime reparacije iz Nemačke, ukočena. Brodogradilište je počelo tek u drugoj polovini poslovne godine da SARTID-u donosi korist i njegov rad je bio zadovoljavajući. SARTID je kupio jedan paket akcija Bezimenog društva majdanpečkih bakarnih rudnika i time pojačao interesovanje za zaradu u tom društvu (MS, 23). SARTID je 1924. godine pretrpeo velike posledice, jer je Odeljenje za opravku vagona bilo mesecima nezaposleno, pošto je Ministarstvo saobraćaja bespravno raskinulo ugovor za opravku vagona. Osim toga, ostala je i velika količina materijala za opravku vagona poručenog prema tom ugovoru, a koji je zbog raskida ugovora mesecima ležao neiskorišćen.

Radionica za čelične konstrukcije i brodogradilište teško su trpeli zbog konkurencije nemačkih isporuka na ime reparacije. Posledica toga bilo je nepovoljno finansijsko poslovanje SARTID-a. Uz to dolazi još i oskudica u novcu koji SARTID nije mogao inkasirati od dužnika (Ministarstvo saobraćaja dugovalo je za opravku vagona, za osam meseci, oko 28 miliona dinara), a što je prinudilo SARTID da se u velikoj meri služi kreditima banaka, za koje je morao da plaća velike kamate. Sporna pitanja između Bezimenog društva majdanpečkih bakarnih rudnika i SARTID-a rešena su u

Tabela 1. Fizički obim proizvodnje SARTID-a 1924-1928. godine (prema: MS, 23; Jevremović 1935: 3-4)

Poslovna godina	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
Lim crni i pocinkovani (t)	3 531	4 992	6 598	6 761	9 793
Gvozdene konstrukcije slični artikli (t)	1 322	1 080	961	961	662
Presovani i kovani artikli	1 019	783	1 758	2 256	2 059
Iskorišćenje punog kapaciteta (t)	60%	70%	70%	75%	75%
Ukupna proizvodnja (t)	5 872	6 755	9 317	9 978	12 514

saglasnosti i sporazumno sa ostalim glavnim akcionarima, pa je definisan odnos sa Belgijancima (MS, 23). I u 1925. godini industrija SARTID-a bila je slabo zaposlena, jer je prvenstveno bila uređena za proizvode potrebne državi, a sa te strane nije se dobijalo dovoljno porudžbina. Prema tome, i finansijski rezultati rada nisu bili zadovoljavajući. Da bi se oporavio, SARTID se uređuje i za privatnu potrošnju u zemlji i sprema se za izradu potkovica, kolskih osovina, presovanih lopata, cevi od kovanog gvožđa, itd. Da bi došao do potrebnog novca za ove uređaje, povisio je svoj kapital i prodao jedan deo akcija Bezimenog društva bakarnih rudnika u Majdanpeku. SARTID je 1925. godine očekivao i davno obećavanu izmenu poreskog zakona za akcionarska društva, to jest smanjenje poreza, jer je pri tada postojećem preteranom poreskom opterećenju bio onemogućen uspešan rad u industriji (MS, 23).

Sva odeljenja SARTID-ove fabrike u Smederevu bila su i u 1926. godine slabo zaposlena. Zbog stalnih političkih kriza, bile su izostale i najvažnije i za državu najpotrebnije porudžbine, tako da je SARTID nekoliko puta bio primoran da rad u fabrici skoro sasvim obustavi. Investicije za izradu robe za privatnu potrošnju dovršene su i 1926. godine. SARTID je radio na tome da te proizvode uvede među potrošače. Finansijski rezultat rada nije bio zadovoljavajući, mada su velike porudžbine, davale lepše izgleda za budućnost. Ni u toj godini nade SARTID-a da će se doneti novi zakon o smanjenju poreza za akcionarska društva nije se bio ispunio (MS, 23).

U toku prvih meseca 1927. godine pogoni su bili umereno, a u poslednjim mesecima dobro zaposleni. Potrošači, a naročito država, plaćali su SARTID-ove isporuke sa velikim zakašnjenjem. Zbog toga je SARTID bio primoran, posebno u drugoj polovini godine, da podigne velike kredite od banaka. Finansijski uspeh rada nije bio zadovoljavajući, pošto je

znatan deo čiste zarade bio znatno izgubljen na kamate plaćene bankama (MS, 23).

U 1928. godini pogoni SARTID-a su bili dobro zaposleni. Uprkos teškoj privrednoj krizi iz prethodne godine, koja je vladala u celoj Evropi, a koja se i kod SARTID-a znatno ispoljila, ipak je obrt bio firme povećan za približno 20 miliona dinara. Zbog finansijske krize, koja se osetila u celom svetu, potreban obrtni kapital nabavljan je po nepovoljnim uslovima i zbog toga je najveći deo zarade utrošen na bankovne kamate (MS, 23).

Ukupno poslovanje u SARTID-u u periodu 1918-1928. godine bilo je promenljivo, jer je bilo u velikoj zavisnosti od državnih porudžbina. To se najbolje može videti iz sumarnih godišnjih podataka o: finansijskom poslovanju i strukturi zastupljenosti akcionarskog (posebno stranog) kapitala.

Struktura kadrova u SARTID-u 1924-1928. godine

Problem strane radne snage proteže se tokom međuratnog perioda, kao i učešće stranog kapitala u industriji Kraljevine SHS. Ti problemi nisu bili ni malo jednostavni i crno-beli. Oni su bili povezani ne samo sa rešavanjem problema interesa stranog kapitala na ovom području nego i sa problemima kvalifikovane radne snage u industriji (Stojković 1998). U pogledu radne snage specifičnost u Kraljevini bila je da velikom broju domaćih radnika u industrijskim preduzećima fabrički rad nije bio jedino stalno zanimanje, jer su radili uglavnom i na svojim imanjima, a zaposlenje u fabrikama su tražili kada nisu imali drugog zaposlenja ili kao dopunu sticanja osnovnog dohotka za egzistenciju. Usled toga se javljala nestalnost i velika fluktuacija radnika, kao i potreba da se stalno obučava novo osoblje, što izaziva vanredne

Tabela 2. Kadrovi u SARTID-u 1924-1928. godine (AJ, MTI, 65)

Godina	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
Ukupno radnika	432	572	671	959	1088
Administrativno osoblje	29	31	34	34	64
Tehničko osoblje	33	17	24	36	37
Radničko osoblje (KV i NK)	370	524	613	884	987
Stranci	22	19	24	40	45
Domaći	410	553	647	919	1043

neproduktivne troškove i ima posledicu da je proizvedena kvalitetom loša roba, koja je morala da se prodaje ispod cene. Posebne troškove je, pak, iziskivalo dovođenje stranih majstora i stručnjaka za određene kvalifikovane poslove (Stojković 1998). Za najobičnije stručne fabričke poslove dovode se ljudi iz Austrije, češke, Mađarske, Rumunije itd. i plaćaju se 3-4 puta skuplje od domaćih radnika. U vezi s tim davane su i sledeće ocene: „Koliko se u tome ide daleko najbolje se ilustruje to u verovanju, da ako fabriku ne vode stranci stručnjaci, da ta fabrika nema smisla za rad. Ovo je unekoliko i tačno, jer mi naših stručnjaka i stručnih radnika imamo malo dobrih, a i koji su dobri, oni se gube u moru stručnjaka stranaca naoružanih velikim i mnogim diplomama“ (Stojković 1998). SARTID je zapošljavao veći broj stranaca, još od svog osnivanja 1913. godine, iz napred navedenih razloga. U periodu od 1924-1928. broj stranaca se povećao za dva puta, ali u odnosu na ukupan broj radnika se smanjio sa 5,4% (1924) na 4,3% (1928). Tendencija manjeg broja uposlenih stranaca ima uzroke u postizanju većeg broja kvalifikovanog domaćeg osoblja (AJ, MTI, 65).

Godine 1925. SARTID je upošljavao 553 radnika. Administrativnih radnika bilo je 31, tehničkog osoblja 17 (od čega šest sa fakultetom), a među radnicima bilo je 384 kvalifikovanih i 121 nekvalifikovanih radnika. U grupu kvalifikovanog radnog osoblja bilo je električara (3), bravara (89), strugara (21), stolara (5), valjača lima (99), pocinkera (80), presara (40), mašinista (3) (AJ, MTI, 65). Pomenućemo nekoliko stranaca koji su radili kao tehničko osoblje u SARTID-u, 1925. godine, bili su: (AJ, MTI, 65) inž. Andrej Morvaj, šef odeljenja za prodaju, fakultetski obrazavon, rođen je u Milohovu, u češkoj, a doselio se 1922. godine u Smederevo; Erih Oto Servišer, poverenik stranog kapitala, imao

je završenu maturu, rođen je u černauci, u Austriji, a doselio se 1921. godine u Beograd; Jozef časka, bravarski poslovođa, završio je srednju tehničku školu, rođen je u Ledešu, u Češkoj, a doselio se 1919. godine u Beograd; Fridrih Vacenbek, modelar-stolar, završio srednju tehničku školu, rođen je u Lebersdorfu, u Austriji, a doselio se 1919. godine u Beograd; August Post, preserski poslovođa, završena srednja tehnička škola, rođen je u Beču, a doselio se 1919. godine u Beograd; Vilhelm Pankok, poslovođa kovačnice, završena srednja tehnička škola, rođen je u Dilingenu, u Nemačkoj, a doselio se 1924. godine u Smederevo.

Tabela 3. Radno osoblje SARTID-a 1928. godine (AJ, MTI, 65)

Pol	Udeo (%)	
	Radnika	Nameštenika
Muški	88	9
Ženski	3	0

Tabela 4. Bračno stanje radnog osoblja SARTID-a 1928. godine (AJ, MTI, 65)

Bračno stanje	Zastopljenost (%)
Neoženjeni	43
Oženjeni bez dece	19
Oženjeni sa jednim detetom	16
Oženjeni sa dvoje dece	12
Oženjeni sa troje dece	10

Ekonomski i socijalni potresi u SARTID-u

U Smederevu je između dva svetska počeo da sa javlja i radnički pokret, pre svega u SARTID-u. Nezadovoljan svojim socijalnim položajem, visinom nadnica i teškim uslovima rada, radnici su ponekad pribegavali štrajkovima (MS, 23). Aprila 1920. godine celu zemlju je potresao generalni štrajk železničkih i transportnih radnika. Da bi slomile otpor štrajkača, vlasti su donele naredbu da su svi železničari mobilisani i da se moraju vratiti na posao. U naredbi je, pored ostalog, pisalo: „Ko se ne vrati na posao, biće proglašen za vojnog dezertera i sudiće mu se po kratkom postupku. (MS, 23)“ Iako su učesnici u štrajku u početku pokazivali izuzetnu borbenost pod uticajem vojne naredbe, polako su počeli da se vraćaju na posao. štrajk je trajao do 14. aprila 1920. godine, kada je konačno bio slomljen (MS, 23). Radnici proglašeni za kolovođe štrajka bili su izbačeni iz Državne radionice i ložionice u SARTID-u (MS, 23). Krajem 1926. godine u SARTID-u je bilo zaposleno oko 2000 radnika. Najveći deo zaposlenih radio je na vađenju potopljenih brodova na špicu Ade na Dunavu. Radne i životne prilike radnika bile su teške. Radno vreme bilo je više od deset sati, kvalifikovani radnici dobijali su na sat od 5 do 5,5 dinara, a polukvalifikovani 4,5 dinara (MS, 23). Početkom 1927. godine u SARTID-u je ponovo izbio štrajk. Radnici su tražili poboljšanja uslova rada i života. štrajk je trajao dve nedelje i bio je formiran štrajkački odbor, a oko fabrike su postavljene straže. U vreme štrajka fabričke vlasti nisu dopuštale da neko od predstavnika Nezavisnih sindikata održava vezu sa štrajkačima. Predstavnici fabričke uprave odlazili su u stanove radnika i pozivali ih da dođu na posao. Posle četiri dana štrajka, prvi su se na posao vratili radnici iz Rumunije, a posle desetak dana i svi ostali radnici. Tako je štrajk bio slomljen, a nisu ispunjeni uslovi zbog kojih su ga radnici otpočeli (MS, 23). Početkom decembra 1928. godine u odeljenju za popravku lokomotiva u SARTID-u izbio je štrajk. U tom pogonu radilo je 140 radnika u dve smene, po 12 sati dnevno. Uzrok štrajka bio je zaveden rad u akordu, čime su smanjivani dnevni prihodi radnika. Na početku štrajka poslovođe i uprava preduzeća vršile su pritisak na radnike ostalih odeljenja da pređu na rad u odeljenje lokomotiva, kako bi suzbili štrajk. Prešla su samo dva radnika. Jedan od njih

ubrzio se povredio na poslu i prebačen je u bolnicu. Ostali radnici su odbijali da pređu u odeljenje lokomotiva, ali se nisu pridružili štrajkačima. Jednog dana za breme štrajka štrajkači su u revoltu bacili u Dunav inž. Hlebenikova, koji je podržavao akordni sistem. Izvukli su ga onesvećenog iz hladne vode i on je ubrzo preminuo u jednoj beogradskoj bolnici. štrajk je posle mesec dana ugušen. Radnici nisu dobili povišicu, a mnogi od njih su bili izbačeni iz pogona SARTID-a (MS, 23).

Zaključak

Posle Prvog svetskog rata, akcionari SARTID-a oklevali su da nastave aktivnosti društva, što zbog ekonomskog stanja države (inflacije), političkog previranja u Evropi, a delom i zbog toga što su još bili u dilemi: da li da nastave metalurške poslove (s tim ciljem su i osnovani) ili da se, zbog ratom opustošene zemlje, naročito njenog saobraćaja, preorijentišu na sanaciju državne infrastrukture (metalopreradu).

Obezbedivši finansijsku potporu rumunske firme „Rešičke Fabrike čelika i Domena“, SARTID se opredelio za radove potrebne državi u oblasti metaloprerade, to jest saobraćajne infrastrukture i 1921. godine podiže fabriku u Smederevu.

Pogoni SARTID-ove fabrike radili su na popravkama vagona i lokomotiva, mostogradnji, brodogradnji, poslovima za laku industriju (pivare, industrija nafte itd.) s promenljivim uspehom, ponajviše zato što su bili ometani državnim liberalističkom industrijskom politikom, tako da su imali nelojalnu konkurenciju stranih firmi, koje su svoju robu bile prodavale po cenama kojima domaća industrija (praktično u nastanku) nije mogla da parira. SARTID je bio i previše zavisn od državnih porudžbina, tako da kada su Srpske državne železnice bile otkazale posao 1924. godine, on se našao pred finansijskom propašću. Pravovremenom preorientacijom na tržište za potrebe raznih firmi i privatnika, uvođenjem novih proizvodnih artikala, pre svega onih koji su rađeni u kovačnici (1925. godine), društvo je uspelo da opstane. Ovaj poslovni potez, koji se kasnije pokazao veoma uspešnim, predstavljao je ujedno i povratak društva cilju za koji je i osnovan – metalurškoj proizvodnji i preradi.

Izvori

Neobjavljena arhivska građa:

AJ (Arhiv Jugoslavije), MTI, 65, F-533.

IAS (Istorijski arhiv Smederevo), Sartid, F-1184.

MS (Muzej Smederevo), 23, F-2.

Štampa i periodika:

Glas Podunavlja

Metkos

Literatura

Grimm J. 1928. Aufnahme und Schätzung von Mashlmen. U *Einrichtungen der firma SARTID in Smederevo*. Smederevo.

Vučo N. 1981. Razvoj industrije u 19. veku, Beograd: SANU

Jevremović M. 1935. *Značaj SARTID-a za ekonomsko-privredni razvitak Smedereva*. Smederevo

Krstić J. 1928. *Tehničko-tehnološke karakteristike pogona*. Smederevo

Monografija železara Smederevo. Radna organizacija železara Smederevo u sastavu Metalurškog kombinata Smederevo, Beograd 1985.

Stojković J. 1998. *SARTID – srpska industrija čelika 1913-1940*. Beograd: Tehnički fakultet i LOLA Institut u Beogradu

Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstva trgovine i industrije (65), fascikla 239, dosije 728, Ugovor STEG-a i Srpske kraljevske vlade, 11. septembar 1912. Godine

---

Anica Milojković

History of SARTID from 1918 to 1929

This paper shows the launch of the first Serbian iron works SARTID in Smederevo in the period from the end of the First World War to the outbreak of the Great economical crisis in the year 1929. We have not only researched the operation of steel mills, but the development of ferrous metallurgy as well, because the story of SARTID is at the same time the story of the Serbian steel industry and the story of how the plow and the hoe rose up to modern industry. The work is mostly based on previously unpublished material that can be found in the Archives of Yugoslavia, the Archives Museum in Smederevo, and in the historical archives of Smederevo. After its foundation, SARTID had the most important role in the industrialization of Serbia and it has kept this role up to nowadays.

